

Александра ВУЛЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

СТАТИСТИКА У СЛУЖБИ ДРЖАВНЕ УПРАВЕ И УНАПРЕЂЕЊА НАРОДНОГ БЛАГОСТАЊА (У СРБИЈИ 19. ВЕКА)**

Апстракт: Рад се бави улогом статистике и развојем статистичке службе у Србији 19. века. Анализирана је делатност Владимира Јакшића, оснивача српске статистике, као и делатност његовог настављача, Богољуба Јовановића. Развој статистичке службе и делатности посматрани су и као део процеса модернизације Србије у 19. веку. Анализиране су репрезентативна и интервентна улога статистике у јавном дискурсу, као и њена улога у процесу националног ослобођења и уједињења.

Кључне речи: статистика, попис, држава, Владимир Јакшић, Богољуб Јовановић

Организовани рад на прикупљању статистичких података у модерним европским државама почео је средином 18. века. У то време је и реч *статистика* почела да улази у употребу. Сматра се да она потиче од новолатинског термина *statisticum collegium*, што би у слободном преводу значило учење о држави, као и италијанске речи *statista*, којом је називана особа вешта у вођењу државних послова. У 18. веку, али и током већег дела 19. столећа статистика је имала знатно шире значење

* aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

него данас – сматрана је науком која проучава податке о друштвеним, економским и политичким приликама у држави, па је поистовећивана са социјалном морфологијом и социјалном физиком.¹

Током прве половине 19. века статистика је била у великом успону. Један од кључних момената у развоју ове математичке и административне дисциплине било је њено повезивање с теоријом вероватноће, које се догодило 30-их година тог столећа. Спој те две дисциплине показао је да се статистичким прорачунима у људском битисању и деловању могу пронаћи одређене правилности и законитости. Тада је „откривен” *просечан човек*, чије се понашање у будућности може предвидети, а самим тим и усмерити. Статистика је редуковањем друштвених чињеница на нумеричке односе и њиховим смештањем у велике класификационе групе постала нови извор знања о друштву. Због природе података које је користила, веровало се да она даје реалну и објективну слику друштвене стварности, лишену идеолошких, политичких и других тумачења. Статистика је постала привилеговано средство за упознавање „друштвеног бића”, али и интервенисања у његово ткиво. Дефинисањем појединих категорија и параметара она није само одсликавала постојеће стање већ је истовремено креирала нове идентитете и категорије, који су потом постепено и често неприметно продирали у свест људи.²

Статистика се примарно развила као инструмент државе. У Европи 19. века прикупљање статистичких података на националном нивоу било је кључно средство у процесу државне модернизације. Током прве половине столећа већина европских држава основала је статистичке службе које су се бавиле скупљањем, класификацијом и анализом

¹ У том значењу први пут је употребљена 1749. године у књизи Готфрида Ахенвала, *Abriß der neuen Staatswissenschaft der vornehmen Europäischen Reiche und Republiken*. Од средине 19. века све више се користи у значењу сакупљања, класификације и анализе нумеричких података, види: М. Фуко, *Безбедност, територија, становништво*, Нови Сад 2014, 284, 294.

² О овоме опширније у: Р. Крегер, *Population and Identity, Anthropological Demography: Toward a New Synthesis* (ed. D. I. Kertzer, T. Fricke), University of Chicago Press, 1997, 139–174; исти, *Objectifying Demographic Identities, Categories and Contexts. Anthropological and Historical Studies in Critical Demography* (ed. by S. Sretzer, H. Sholkamy, A. Dharmalingam), Oxford University Press, 2004, 33–56; S. Sretzer, H. Sholkamy, A. Dharmalingam, *Contextualizing Categories: Towards A Critical Reflexive Demography*, исто, 3–32; D. I. Kertzer, D. Arel, *Censuses, identity formation and the struggle for political power, Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Census*, Cambridge University Press, 2002, 1–42; М. Фуко, *нав. дело*, 120–134.

различитих података о становништву и привреди. Од 1853. године редовно су се одржавали међународни статистички конгреси на којима су се представници различитих земаља упознавали с најновијим статистичким принципима и методама. Универзални карактер нумеричких података којима се статистика користила омогућио је упоређивање различитих народа и држава према истим критеријумима.³

*

Формирањем првих органа државне управе у Србији по завршетку Другог устанка створени су услови за настанак и развитак статистичке делатности. Први подаци које је српска држава почела да прикупља, а који су могли да буду предмет статистичких анализа, били су спискови пореских обвезника. Развој управљачких и административних техника омогућио је извођење првог пописа становништва и имовине 1834. године. Периодично пописивање становништва од тада је постало редовна пракса, па је до 1912. године извршено још 15 пописа.⁴ Осим података о становништву, држава је почела да прикупља и податке о привреди. Економско одељење Министарства унутрашњих дела сакупљало је од 1846. до 1848. године информације о земљорадњи и сточарству на основу којих је требало да буде састављена статистика пољопривреде у Србији.⁵ Средином 19. века почели су да се публикују радови који су садржали елементе статистичке анализе. Јован Гавриловић, начелник у Министарству финансија, објавио је у „Гласнику Друштва српске словесности” кратке изводе из пописа становништва извршених 1846, 1850. и 1854. године. У складу с тадашњим поимањем статистике као науке о држави, ти радови штампани су у рубрици „Грађа за државопис Србије”.⁶

³ Исто.

⁴ Осим ових 16 пописа извршених на територији целе Кнежевине/Краљевине, 1879. године извршен је и попис становништва у четири нова округа на југу.

⁵ Према тврдњи Владимира Јакшића, започета статистичка снимања привредног стања осујетили су посланици на народној скупштини у Крагујевцу 1848. године, „а с тиме одузеше и влади из руку врло важно средство за унапређење благостања земље; јер кад истој инвентар народног тежива познат није, онда с никаквим правом од исте ни изискивати се не може, да се за ширење благостања по народу брине, немајући најважнијег помоћног средства за то при руци, а то је земљоделска статистика.“, В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Статистична збирка из србских крајева, Београд 1875, 230–231.

⁶ Ј. Гавриловић, *Прилог за географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1846*, Гласник Друштва српске словесности III (1851) 186–190; исти, *Прилог за*

Прави развој статистике у Србији почео је доласком Владимира Јакшића у Министарство финансија 1847. године. Школовање започето у Србији, Угарској и Бечу, Јакшић је заокружио на универзитетима у Тибингену и Хајделбергу. У Тибингену је један семестар слушао предавања код професора статистике Фалатија а потом је у пролеће 1844. године прешао на универзитет у Хајделбергу, на који је уписан као први студент из Србије. У Хајделбергу је остао три године студирајући камералне (државне) науке, на којима је предавања држао у оно доба чувени професор Карл Рау.⁷ Јакшић је студирао у време када је статистика као научна дисциплина била у великом успону. Вера у огроман значај статистике за развој државне управе и унапређење општег благостања, коју је понео с немачких универзитета, Јакшића није напуштала до краја живота.

По повратку у Србију, у јесен 1847. године, Јакшић се запослио у Министарству финансија. Као син Јакова Јакшића, благајника и истакнутог чиновника кнеза Милоша, још као студент био је упознат с чињеницом да у том министарству има доста статистичког материјала, који је одмах по запослењу почео да прикупља, систематизује и упоређује с подацима из других европских држава. Како је касније објашњавао, тај рад му је избистрио дотадашње „доста тамне појмове о узроцима напретка и наставка друштвених односа народа.“⁸ У пролеће наредне године у „Српским новинама“ појавио се чланак *О ползи статистике за државу и народ*, који је највероватније писао Јакшић. Намера писца била је да читаоце упозна с предметом статистичких испитивања и њиховим значајем. У складу с ондашњим поимањем статистике ту дисциплину дефинисао је као „преимућствено на бројевима основано изложеније свега одношенија живота државе и народа“.⁹

Године 1850. Јакшић је Државном савету поднео предлог о устројству посебног статистичког одељења. Своје непоколебљиво уверење да је статистика моћно оружје у рукама државне управе Јакшић је покушао да пренесе и на представнике те управе. Као млад и амбициозан чиновник

географију и статистику Србије. Главни извод пописа Србије у години 1850, Гласник Друштва српске словесности IV (1852) 227–248; исти, Главни извод пописа у Србији године 1854/55, Гласник Друштва српске словесности IX (1857) 224–226.

⁷ О Јакшићевој биографији опширније у: *Свечани састанак Српскога ученог друштва 30. маја 1889. у дворници Велике Школе ради прославе 50-годишњице књижевног рада г. Владимира Јакшића редовнога члана Друштва, Гласник Српског ученог друштва 71 (1890) 292–325.*

⁸ Исто, 320.

⁹ *О ползи статистике за државу и народ, Српске новине, бр. 32 (27. април 1847) 125.*

Јакшић је чак самоуверено тврдио да му је „стерпљивим и трудним проучавањем статистически истина, за руком изишло, ону тајну природе открити, која народе силним, славним и богатим чини.¹⁰ У предлогу је нарочито истакнут значај статистике за младе државе, каква је у том тренутку била Србија, којима више није било могуће управљати ослањајући се само на знања о прошлости. Као представник новог, образованог нараштаја, Јакшић је веровао да је за успешно управљање државом неопходно знање о садашњости, које је, према ондашњим схватањима, у највећој мери садржала статистика. Помоћу статистике државна управа моћи ће да прати и регулише развој народне економије, коју је сматрао кључном за друштвени напредак.¹¹

Јакшићев предлог да се оснује званична статистичка служба није наишао на позитиван одзив.¹² Поред Јакшића, у јавности су се појављивали и други заговорници оснивања статистичке службе. Милован Спасић, који је такође студирао на немачким универзитетима, сматрао је да је неопходно да и Србија добије службу коју имају скоро све европске „изображене“ државе, а која ће имати задатак да све „државописне“ податке скупља и објављује. Спасић је сматрао да ће објављивање тих података знатно допринети томе да други народи боље упознају Србију: „Да је пак сваком народу нужно познанство с другим народима, особито оном, који је слабо познат не треба доказивати.“¹³

Из Министарства финансија Јакшић је 1852. године прешао на место професора Лицеја, где је предавао економску групу предмета. Две године касније кренуо је на путовање по европским земљама – Француској, Белгији, италијанским и немачким државама, а с циљем да се усаврашава у „народнопривредним студијама“ и прикупља статистички материјал.¹⁴ Од своје мисије да државни врх убеди да се савременом државом не може успешно управљати, као и да она не може напредовати без њеног статистичког познавања, и даље није одустајао. Стога је Првоандрејској скупштини доставио нови спис у којем је

¹⁰ Овај предлог Јакшић је касније штампао под називом *Предлог поднешен Совјету у год. 1850*, у: Предлог Првозвано-Андрејској народној скупштини у 1858. години, Београд 1858, 31–42.

¹¹ Аутор је сматрао и да ниједан закон (о деоби имања, еснафима, слободи трговине, заштитним царинама и сл.) не би требало да се доноси док се статистички не испита и не изложи предмет на који се он односи, исто.

¹² *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 320.

¹³ Милован Спасић, *Штатистички податци школских заведенија у Књажеству Србском*, Гласник Друштва српске словесности IX (1857) 162–164.

¹⁴ *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 320–321.

статистичке показатеље за Србију из 1856/57. године – на пољу прираштаја становништва, привреде, просвете и културе, упоредио с онима од пре десет година.¹⁵ На основу поређења тих података дошао је до закључка да је Србија у том раздобљу сразмерно мало напредовала: „Из предходећег статистичног разложенија нашег отечества производи, да је оно у сваком погледу оназађено, и по својим животним изјавима међ последње земље у Европи спада.”¹⁶ У том спису изнео је уверење да у савременом добу држава не постаје јача и снажнија освајањима, већ способношћу државне управе да унапреди број и животни стандард својих грађана. Јакшић је скупштини ставио на рапослагање своје знање – понудио се да састави програм мера које би требало спровести да би се побољшало постојеће стање.¹⁷

Као ни претходни Јакшићев предлог који је упутио Државном савету, ни овај није наишао на позитиван одјек. Штавише, изазвао је чуђење и подсмех јавности, и то не толико због самог садржаја предлога, који је изгледа мало кога интересовао, већ због захтева аутора да му се у случају успешних резултата исплати новчана награда.¹⁸

Највише слуха за Јакшићеве идеје имао је његов друг из студентских дана у Хајделбергу, Коста Цукић. Убрзо пошто је именован за министра финансија 1861. године, Цукић је позвао Јакшића да се врати у Министарство. Јакшић је прихватио предлог, па је 1862. године постављен за начелника Економног одељења са задатком да води статистичке послове. Две године касније у оквиру Министарства основано је самостално статистичко одељење, а за његовог начелника постављен је Јакшић, који је на том положају остао све до пензионисања 1888. године.¹⁹

Прве статистичке прилоге Јакшић је објавио у „Гласнику Друштва српске словесности”, а 1855. године покренуо је посебну едицију – „Државопис Србије”, у којој су објављивани статистички прегледи и анализе. Прва два тома „Државописа” (објављена 1855. и 1857. године) појавила су се као приватно издање, а по именовану Јакшића за начелника у Министарству почела је да излази нова серија у државном

¹⁵ Предлог Првозвано-Андрејској народној скупштини, 3–30.

¹⁶ Исто, 24.

¹⁷ Исто, 27–30.

¹⁸ Свечани састанак Српског ученог друштва, 315.

¹⁹ Решење о устројству статистичнога одељења у министарству финансије, Зборник закона и уредаба у Књажњству Србији XVII, Београд 1865, 194; Јакшић је на прослави 50-огодишњице свог књижевног рада омашком навео да је Статистичко одељење постало самостално 1869. године, Свечани састанак Српског ученог друштва, 321.

издању. Први том нове серије појавио се 1863. године, а до 1894. године објављено је укупно 20 томова. У „Државопису“ су објављивани статистички подаци и статистичке анализе становништва и привреде: изводи пописа становништва, који су временом постајали све детаљнији, кретање становништва (природни и механички прираштај), прегледи трговинског промета, увоза и извоза, ценовници пољопривредних производа, прегледи цена пољопривредних производа, пописи обрађеног земљишта и сточног фонда итд. Аутор већине прилога у „Државопису“ био је сам Јакшић. Осим што је радио на тој едицији, Јакшић је 70-их година наставио да објављује чланке и у „Гласнику Српског ученог друштва“, а поједине своје радове штампао је и као посебна издања.²⁰

Поред Јакшића, у јавности су се са статистичким прилозима појављивали и други аутори. У „Гласнику Друштва српске словесности“, односно „Гласнику Српског ученог друштва“ објављивани су чланци који су статистички обрађивали разне друштвене сегменте – школство, здравство, војску...²¹ Мита Ракић је 1876. године на предавању у Грађанској касини одушевљено говорио о новој науци која је пронашла законитости у готово свим аспектима људског живота; у складу са ширим значењем које је у то време придавано статистици, ту науку је назвао социјална физика, а предавање је штампао наредне године као посебно издање.²² Владимир Јовановић, који је почетком 80-их година у „Гласнику Српског ученог друштва“ у три наставка дао статистички пресек привредног и друштвеног стања у Србији, у уводу свог рада истакао је значај статистике за савремено друштво:

„Што су историјске науке за расветљење прошлости, то је статистика за стварно сазнање садашњости [...] Упоредним излагањем стања разних времена и разних народа, она даје свестрани преглед ствари, а са овим и праву меру за оцену, да ли и у чему који народ напредује, или не напредује, и према томе шта има да се учини за његов свестран развитак и напредак.“²³

²⁰ О Јакшићевој библиографији видети: *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 38.

²¹ М. Спасић, *нав. дело*, 162–188; М. Јовановић, *Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији*, Гласник Српског ученог друштва 3 (1866) 102–131; В. Јакшић, *Боловање и умирање српске стајаће војске*, Гласник Српског ученог друштва 35 (1872) 238–259; Б. Јовановић, *Умирање учитеља основних школа у Кнежевини Србији*, Гласник Српског ученог друштва 43 (1876) 347–373.

²² М. Ракић, *Један лист из физике социјалне*, Београд 1877. Колико нам је познато, он је први у српском језику употребио реч *демографија*, види стр. 9.

²³ В. Јовановић, *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава*, Гласник Српског ученог друштва 50 (1881) 168.

И, најзад, значај статистике за државну управу признавали су и политичари. Чедомиљ Мијатовић је 1889. године, на крају „златне деценије” свог министровања, изјавио да је „статистика фотографија народнога материјалног и моралног стања у свима профилима и са сваког гледишта, апарат који врло простим методима фиксира слику народног стања, апарат без кога већ више никоме није могућно да постане срећан администратор и успешан државник.”²⁴

*

Пошто је већина европских земаља током прве половине 19. века установила статистичке службе, појавила се потреба за њиховом сарадњом. Од средине 19. века почели су да се одржавају међународни статистички конгреси на којима су учествовали званични представници држава, као и приватна лица која су се бавила статистиком. На отварању првог конгреса у Бриселу 1853. године истакнуто је да је један од његових основних циљева постављање стандарда, унапређење и унификација стистичких анализа ради лакшег поређења података из различитих земаља.²⁵ Владимир Јакшић је као професор Лицеја први пут учествовао на трећем конгресу у Бечу 1857. године о сопственом трошку. По именовану за начелника Статистичког одељења на конгресима је редовно учествовао као званични представник српске владе, а био је члан и Сталне статистичке комисије која је као орган конгреса основана 1872. године.²⁶ Оснивање статистичке службе и њено укључивање у међународну сарадњу допринели су развоју статистичких метода у Србији. Тако је, на пример, попис становништва из 1866. године (први попис који је организовало новоосновано Статистичко одељење) извршен према важећим европским стандардима и сматран је првим модерним пописом у Србији.²⁷

²⁴ *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 302.

²⁵ N. Randerad, *The International Statistical Congress (1853–1876): Knowledge Transfers and their Limits*, *European History Quarterly*, vol. 41, no. 1 (January 2011) 50–65.

²⁶ За учешће на Деветом статистичком конгресу у Пешти 1876. године Влада није хтела да издвоји новац, па је Јакшић трошкове сам платио. О свом трошку учествовао је и на Демографском конгресу у Бечу 1887, види: *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 313, 321.

²⁷ За разлику од претходних, овај попис изведен је крајем године истовремено на целој територији Кнежевине. Извођењем пописа у кратком року на крају године (у време када су померања становништва најмања) смањује се могућност грешке приликом сакупљања података. Тим пописом у Србији је први пут прикупљена грађа за статистику

Становништво је било једна од кључних тема којима се статистика бавила у 19. веку. У претходном столећу, у епохи просветитељства, снага државе почела је да се повезује с бројем, материјалним и културним стањем њених становника. Да би се повећали снага и богатство државе, неопходно је унапредити њен најважнији ресурс – становништво, побољшати његове стамбене услове, хигијенске прилике, здравствено стање, продужити животни век.²⁸ Према Фукоовом мишљењу, појава концепта становништва омогућила је и појаву политичке економије:

„Нова наука, која се зове 'политичка економија', и у исто време тип интервенције карактеристичан за управљање, а то је интервенција на пољу економије и становништва, конституисаће се управо на основу континуиране и многоструке мреже односа између становништва, територије, богатства. Краће речено, становништво, а самим тим и рођење политичке економије, налазе се у центру прелаза са режима којим доминирају структуре суверености на режим којим доминирају технике управљања, до кога је дошло у 18. веку.”²⁹

Познавање становништва постало је неопходност за државну управу а пописивање и класификација житеља постали су једни од најважнијих послова државне администрације. Обављање тих послова омогућила је статистика. Осим регистровања становништва, статистика је почела да открива и да показује регуларности које су му својствене, као и да говори о броју и стопама рођења, смрти, венчања, густини насељености итд.³⁰

У фокус домаће јавности становништво је почело да улази средином 19. века. Поред термина „народ”, који је значењски испуњен историјским, језичким, религијским и културним садржајем, почели су да се користе и термини „људство” и „житељство”, чије су најважније одреднице статистички параметри. Основни параметар који карактерише становништво је његов број, а он је у то време сматран основним показатељем снаге једне државе: „Политична судбина сваке државе у Европи поглавито од великог броја житеља зависи, из кога се финансијска моћ јавне управе црпи и редови народне војске попуњавају. Остала добра јавног живота, просвета, технична вештина, и утаначени вкус друштвеног уживања подпомажу доста делатност владних наређења,

писмености, народности и вере, а први пут после 1834. године и статистика занимања, види: [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије, 3, Београд 1869, 48; Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Београд 1881, 9–10.

²⁸ D. I. Kertzer, D. Arel, *нав. дело*, 5–8; М. Фуко, *нав. дело*, 123–130.

²⁹ М. Фуко, *нав. дело*, 125.

³⁰ Исто, 123–130.

но од подчињене су вредности наспрам снаге коју земља у броју својих грађана има.”³¹

У поређењу с другим европским државама Србија је, у односу на величину своје територије, имала релативно мали број становника. Стога је праћење прираштаја становништва било једна од основних преокупација Владимира Јакшића: „Из сравања повише пописа људства види се, је ли ово што год у свом броју приновило или изгубило спрам старијих времена, пак онда се из добивеног резултата дознаје, у ком је степену земља кроз известно неко време напредовала а можда и опадала. Овај је моменат за све државе у Европи важан, но важност је његова још и далеко претежнија у онима, где је житељство по општем и по односном броју спрам других држава слабо заступљено, као што је то нарочито са Србијом случај.”³²

Давање великог значаја прираштају становништва утицало је на то да се на разлике у прираштају између појединих европских земаља гледа као на нарушавање политичке равнотеже: „С неједнаким растењем житеља у европским државама јединствено се мења и њина политичка равнотежа у течају од повише година, сва државна уређења за постигнуће ове цели клонећа се садрже у себи и највише земаљске користи садашњости и будућности, а како ове постизавати треба само нас народна економија помоћу статистичких података научити може.”³³

Током 30-их и почетком 40-их година 19. века Србија је по стопи прираштаја била међу првим земљама у Европи. Владимир Јакшић је с одушевљењем констатовао да је она у том погледу „у Европи мала Америка”.³⁴ Рано је, међутим, уочено и да за друштвени напредак није битан само укупан, *апсолутни* прираштај већ да је важан и однос између одраслог, радно способног становништва и оног које још није стасало за

³¹ [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1863*, Државопис Србије, 2, Београд 1865, 16.

³² Исто, 12–13. О важности прираштаја становништва писали су и други аутори. Владимир Јовановић је *Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања* почео поглављем насловљеним „Множење народа“: „Напредно множење народа знак је обилатијих извора у сретстава за живот; а уједно је и само живи извор за принављање и ојачавање привредне и друштвене снаге”, В. Јовановић, *нав. дело*, 170. О значају прираштаја становништва писао је у свом уџбенику и Коста Џукић, види: К. П. Л. Џукић, *Народна економија*, II, Економна полиција, Београд 1862, 25–30.

³³ [В. Јакшић], *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, Државопис Србије, I, Београд 1863, 97.

³⁴ „У овако јаком размеру обogaђавања с људством, као најважнијем државном капиталу, ни једна нам земља у Европи пред очи не ставља”, исто, 90.

привређивање. У Србији је тај однос био неповољан – готово половину њеног житељства чинило је оно недорасло за рад.³⁵ Први је на ту неповољну чињеницу указао лекар Милан Јовановић. Он је сматрао да мале државе, као што је Србија, не могу да се ослањају само на апсолутни број становника, „као што га видимо у великим државама (Турска): за њих је релативно већи број одраслог житељства и његово индивидуално здравље, његова снага највећи фактор, као што је то наша новија историја јасно засведочила.”³⁶

Компаративни статистички прегледи показивали су да државе, у којима су били унапређени материјално стање и образовни ниво становништва, имају и повољније демографске параметре – више стопе рођења, ниже стопе смртности, па у складу с тим и виши прираштај и дужи животни век становништва. Милан Јовановић је сматрао да кључну улогу у побољшању поменутих параметара има држава: „Данас познаваоци друштвених стања не сумњају да државна устројства, особито она која се односе на народну просвету, на земљоделство, на порезе – у опште на природне одношаје човекове, далеко боље унапређавају стање здравља и дуг живот народа, но икакви доброустројени лекарски кор – скупа с читавим лекарством.”³⁷ Истог уверења био је и Владимир Јакшић. Анализом прираштаја становништва у Београду средином 19. века установио је смањење стопе наталитета и повећање стопе морталитета. Неповољан демографски тренд забележен је упркос чињеници да су животни услови Београђана у међувремену побољшани – основана је општинска болница, повећан је број лекара, а градска хигијена подигнута је на виши ниво. Поменуте мере очигледно нису биле довољне и стога је Јакшић сматрао да државна управа мора том проблему да поклони још већу пажњу.³⁸

Као што је висок прираштај становништва, који је у Србији бележен до средине 19. века, сматран резултатом добре државне политике, тако је и смањење прираштаја, које је потом уследило, тумачено лошом политиком управљања: „Ми од наше стране приписујемо и напредак људства, као и сваки други, мудрим у земљи постојећим законима, пак

³⁵ Таква старосна структура становништва карактеристична је за друштва која још нису ушла у преоцес демографске транзиције.

³⁶ М. Јовановић, *нав. дело*, 106.

³⁷ Исто, 124–125.

³⁸ В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, Гласник Друштва српске словесности IV (1852) 261.

кад из горњих бројева уместо многохваљеног напретка од новозаведених јавних установа напротив, назадак статистика у земљи бележи, онда мора да предњаци државно художество у оном савршенству изучили нису као што се издају да су.”³⁹

*

Статистичке анализе, прорачуни и пројекције допринели су порасту свести о друштву као динамичком ентитету – извору напретка, али истовремено и нестабилности. Стога је један од најважнијих трендова у статистици 19. века било идентификовање и праћење појава које су сматране друштвено непожељним, а у сврху њиховог држања под контролом и (евентуалног) смањивања и искорењивања.⁴⁰ Та грана статистике, позната као *статистика морала*, вођена је и у Србији. Њени показатељи у другој половини 19. века нису били оптимистични: „Овде тек узгред сада спомињемо како је поред опале јачине множења житељства Србије, и морал нашег народа јако у последње доба посрнуо, јер гомилајућа се парничења, крађе, паљевине, убиства и друга друштвена зла, која је званична статистика прибележила, опомињу родољубиву владу, да се ширећем се јавном злу што пре на пут стане.”⁴¹

Статистици је придавана и моћ да открива злоупотребе и проневере у државној управи. Јакшић је, у духу либерализма, сматрао да су лек за ту пошаст закони: „Само закони, пак опет закони, у духу истинске слободе написани и извршавани, излечиће Србију од економне болести и учиниће ју политички пунолетном.”⁴²

*

³⁹ [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1866*, 111.

⁴⁰ I. Hacking, *Historical Ontology*, Harvard University Press, 2004, 99–115; P. Kreager, *Objectifying Demographic Identities*, 47–48.

⁴¹ [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1866*, 109; и Владимир Јовановић је у свом *Статистичном прегледу нашег привредног и друштвеног стања* једно поглавље посветио статистици морала – „Правна сигурност и јавна моралност“. Слично Јакшићу, и он је сматрао да ширење просвете и пораст општег благостања доприносе јачању правне сигурности а самим тим и смањењу правних спорова, В. Јовановић, *Статистични преглед нашег привредног стања*, Гласник Српског ученог друштва 52 (1883) 155–162.

⁴² В. Јакшић, *Статистична збирка*, Предговор, I; [Исти], *Попис људства Србије у години 1866*, 109.

Заједно с вером у народну економију и статистику Јакшић је гајио веру и у предодређеност Србије за извршење „великих националних задатака” – ослобођење и уједињење српског народа. Савремене технике управљања требало је да допринесу општем друштвеном напретку који би потом омогућио извршење тих задатака. Тако се у Јакшићевој визији модерне управљачке технике појављују као инструмент за остварење националних циљева.

Велика посвећеност с којом је пратио податке о прираштају становништва произлазила је из уверења да је бројност становника један од пресудних фактора за коначно ослобођење Србије. Јакшић је нестрпљиво чекао дан када ће Србија досегнути критичну масу од два милиона становника: „Србија пак са два милиона народа и толико дуката државног прихода, имајући к томе и 100.000 доброизвештених војника тешко да ће воље имати и даље арач да плаћа, већ ће заузети прикладно јој место у породици европских држава изгубљено већ пре пет стотина година на реци Марици.”⁴³

Када је средином века почео да уочава неповољне демографске трендове, опомињао је Владу да на њих обрати пажњу и при томе се позивао на узвишене националне циљеве: „Није ли ово предмет од најпречег проучавања за наше родољубље? И које је чинодејство у држави претежније од онога на независност Србије клонећег се?”⁴⁴ Јакшић је статистичке показатеље често убацивао у историјски контекст и заодевао их националном идеологијом. У његовој интерпретацији сувопарни статистички подаци постајали су живи, сликовити и национално обојени. Тако је, на пример, констатујући опадање природног прираштаја у Београду, закључио да је то „погрузителна помисао, коју нам никада косовопољске сузе убристати неће дати”.⁴⁵ С бојног поља људске жртве преселиле су се у статистичке таблице:

„Ова се штета, за наш мајушни град, превелика назвати мора, нарочито у последњем времену, јер ни на каменичком бојном пољу није више Срба издануло него код нас за последњи једанаест година при најдубљем миру и најпривреднијем економичном тециву што је поумирало; пак ако смо неколико стотина браће на бојишту и изгубили, то ће се они до трајања сербског рода као мученици спомињати и у число [број] свети[х] стављати, али губитак од 2.429 душа усред општег

⁴³ [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1866*, 109.

⁴⁴ Исто, 111.

⁴⁵ В. Јакшић, *Число и покрет људства главнога града Београда*, 258.

задовољства, најпожелателнијег поретка, при непрекидној певки и свирки сограђана, јесте очевидно комическо-трагически акт. ”⁴⁶

Сагледавање савремених техника управљања и друштвеног напретка у контексту извршења националних задатака није било карактеристично само за Јакшића. Расправљајући о односу између радно активног и неактивног становништва, и Милан Јовановић видео је ту проблематику у истом светлу: „За државе малене које, као наша домовина, *имају да изврше големе задаће* [подвукла А. В.], нема и не може бити наслона на апсолутно мноштво житељства... ”⁴⁷

Калемљење савремених научних знања на националну идеологију било је обележје читавог нараштаја којем су припадали Јакшић и Јовановић. На прослави Јакшићевог јубилеја 1889. године Чедомиљ Мијатовић је истакао да су западне школе од српских студената успевале да начине европски образоване и учене људе, али да су они ту надоградњу добијали на већ постављене моралне и националне темеље.⁴⁸

*

Национални интерес налагао је и статистичко праћење српског народа у суседним државама: „Откако смо умочили перо да статистику Србије израђујемо, одма смо себи за задатак поставили, да и ону осталих крајева у којима Срби живе, а повр[х] свега њене посестриме Босне састављамо, оне земље која је много векова политичну независну и зависну заједницу с њоме делила, у којој трезвени србски народ живи и која ће с њоме навек у тесном друштвеном одношају стојати морати.”⁴⁹ Подаци о прираштају српског народа у суседним царствима нису били охрабрујући: „Народ пак нашим језиком говорећи у Босни, Ерцеговини, Старој Србији, Црној Гори, Далмацији, Хрватској, Славонији, Бачкој и Банату, и то у ова четири краја с војеном границом од ово двадесет последњих година ништа бројем нарасо није, и само је наше отечество изузетак чинило и

⁴⁶ Исто, 261. Брига о становништву престонице, његовом броју и условима живота, представљена је као део бриге о извршењу националног задатка: „Како је одржање народне слободе тесно скопчано са многим и јаким житељством једне земље, то довољно нашем високом Правитељству препоручити не можемо, у интересу наше лепе друштвене будућности, да наведено питање брижљивијем попечењу подвергне, него што је до сада чинити вољно показало”, исто, 265.

⁴⁷ М. Јовановић, *нав. дело*, 106.

⁴⁸ *Свечани састанак Српског ученог друштва*, 297.

⁴⁹ Исто, 109; слично и у: исти, *Попис људства Србије у години 1863*, 16–17.

напредовало, али сада као да ће и оно по примеру својих окружавајућих га сродника у свом развоју на штету политичне будућности много поклизнути иако неће у мртвилу лежати, као житељи у оближњим србским областима.”⁵⁰

Осим бриге за делове српског народа који су живели ван граница Кнежевине, у интересу Србије било је да прати и развој суседних народа, који су јој блиски како по свом географском положају, тако и по „историјској будућности”. Према Јакшићевом мишљењу, та два народа су Грци и Хрвати, који заједно са Србима „важе за будуће распрострањене европске образованости на Балканском полуострву”.⁵¹

Један од најважнијих доприноса статистике свету 19. века било је поређење различитих држава на основу истих критеријума. Компаративне статистичке таблице показивале су да је у већини сегмената друштвеног развоја Србија показивала заостатак за другим европским државама. Подаци о прираштају становништва, који су непосредно по стицању аутономије били повољни, од средине 19. века почели су да показују знаке стагнације. За разлику од Србије, скандинавске и немачке земље које су биле, како је Јакшић наглашавао, „наоружане разумном управом”, показивале су знатно боље резултате. Као пример земље за углед он је нарочито истицао Пруску, државу која се по завршетку Наполеонових ратова „са свестраним мудрим мерама унапређујући благостање масе народа [...] врло добро ползовала удвојивши скоро људство за то време. Последице тога показаше се на очиглед у политичном тријумфу стеченом у год. 1866; јер непосредна је корист за сваку земљу у којој се људство брзо множи, што се броја војника и финансијалне снаге тиче, али не мања је и посредна отуд, из узрока, што је у таквом друштвеном појаву и народ далеко благонаравнији те држави разне издатке на отклоњење иступа, порока и злочинства уштеђује.”⁵²

Према Јакшићевом уверењу, за напредак једног народа државна управа и привредни развој имају далеко већи значај од рада на развоју националне свести. Као негативан пример он је у том погледу издвајао

⁵⁰ Исти, *Попис људства Србије у години 1863*, 16; види и: В. Јакшић, *Нестанак србскога народа у Унгарској*, Статистична збирка, 57–153; исти, *Становништво Ђаковачке бискупије у Славонији*, исто, 154–227; Аноним, *Статистични подаци о Босни, Херцеговини и једном крају старе Србије. По званичним турским изворима*, Гласник Српског ученог друштва 20 (1866) 221–228.

⁵¹ [В. Јакшић], *Известије поднешено г. Министру Финансија о числу житеља Србије у години 1859*, 94.

⁵² [В. Јакшић], *Попис људства Србије у години 1866*, 113.

Пољаке, који су имали знатно ниже стопе прираштаја од Немаца и Јевреја у чијем су окружењу живели, „из које их опасности само разумна привредна делатност избавити може, а никако народна књижевност и пољска словесност”.⁵³

*

У последњим деценијама 19-ог и почетком 20. века статистичка служба је законски регулисана и реорганизована. Закон о устројству статистике донет је 1881. године, а наредне године Статистичко одељење је из Министарства финансија прешло у надлежност Министарства народне привреде. Статистичка служба Србије је члан Међународног статистичког института од оснивања те институције 1885. године.⁵⁴ Године 1901. основана је Управа државне статистике, чиме је статистичка делатност постала самостална државна институција.

После Јакшићевог одласка у пензију 1888. године посао начелника Статистичког одељења, а потом и Управе државне статистике преузео је Богољуб Јовановић. Каријеру је започео као писар Статистичког одељења 1870. године, а до преузимања дужности начелника статистиком се бавио и у Министарству просвете.⁵⁵

Док су прву половину 19. века обележили нагли успон статистике и вера у њену моћ да промени друштвену стварност, друга половина столећа сматра се златним добом публикавања статистичког материјала. Готово све европске државе штампале су публикације које су садржале огромне количине статистичких података које су марљиво скупљали разни органи државне управе. Потреба чувања сакупљене грађе и релативно јефтина штампа резултирали су објављивањем хиљада томова статистичких публикација.⁵⁶

⁵³ Исти, *Попис људства Србије у години 1863*, 16.

⁵⁴ Последња седница Међународног статистичког конгреса одржана је 1876. године. Према неким мишљењима, та институција престала је да постоји због растуће забринутости појединих држава (првенствено Пруске) да би примена неких од одлука Конгреса могла да угрози њихов суверенитет. Стога је Бизмарк подстакао водеће немачке државе да не учествују на седници Конгреса заказаној за 1879. годину. Уместо Конгреса, године 1885. основан је Међународни статистички институт са седиштем у Хагу, који и данас постоји, R. Horvath, *Le Développement de la Statistique Officielle dans l'Empire Austro-Hongrois et en Allemagne de 1789 à 1889*, 47th Bulletin of the International Statistical Institute, vol. 1 (Paris 1989).

⁵⁵ Опширније: *Јовановић, Богољуб*, Српски биографски речник, IV, И-Ка, Нови Сад 2009, 456.

⁵⁶ Опширније у: Patrick R. Galloway, *The Golden Age of Published Demographic Data in Europe 1850–1915: Sources and Research Possibilities*, Max Planck Institute for Demographic

Тренд публиковања статистичке грађе захватио је и Србију. Уместо „Државописа Србије”, чији је последњи, двадесети том изашао 1894. године, покренута је едиција „Статистика Краљевине Србије”; од 1892. до 1913. године штампана су чак 32 тома у којима је изложена разноврсна статистичка грађа. Осим те публикације, 1893–1908. излазио је и „Статистички годишњак Краљевине Србије”, који је објављен у 12 томова. У раздобљу 1895–1907. објављено је и седам томова едиције „Прилози за статистику Краљевине Србије”. Од године 1890. до избијања балканских ратова пописи становништва и домаће стоке вршени су сваких пет година, а њихови резултати објављивани су у едицији „Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији”. Засебно је штампана „Статистика наставе у Краљевини Србији” која је од 1873. до 1912. изашла у седам томова. Као посебне публикације објављени су у више томова статистички прегледи спољне трговине и пореза, штампане су статистике поштанског и железничког саобраћаја и тд.⁵⁷

Друштвене околности у којима је делао Богољуб Јовановић разликовале су се од оних у којима је каријеру започињао његов претходник, Владимир Јакшић. Нада у брз напредак српске државе, коју је на почетку каријере гајио Јакшић, у међувремену је спласла. Статистички показатељи, који су били све мање охрабрујући и недовољна заинтересованост државе за службу на чијем челу се налазио, све више су поткопавали његову веру у „сјајну будућност” Србије. Његов наследник на челу Статистичког одељења гајио је још мање илузија о брзом напретку државе и порасту општег благостања. Иако по марљивости у скупљању и објављивању статистичке грађе нимало није заостајао за својим претходником, Богољуб Јовановић није очекивао да ће његов рад допринети напретку.⁵⁸ У његовим текстовима нема позивања на велике националне циљеве и задатке. Његов тон био је обојен песимизмом и извесном дозом горчине због стања у служби на чијем се челу налазио.

Research, WP (2008), http://www.demogr.mpg.de/files/research2/1678_25_en_Galloway%20Golden%20age%20of%20statistics.pdf.

⁵⁷ А. Јакша, *Прва поштанска статистика од унутарње поштанске радње Краљевине Србије за време од 1858. до 1875*, Београд 1882; *Статистички преглед саобраћајних резултата српских држ. железница у 1909. години*, Београд 1910.

⁵⁸ Јовановић је аутор бројних анализа и прилога у званичним статистичким публикацијама које смо навели. Осим њих, објавио је и пет свезака *Статистичких белешки*, више радова у „Гласнику Српског ученог друштва”, „Отаџбини”, „Делу” и тд. Бавио се и превођењем и приређивањем стране статистичке литературе, види: *Организација званичне статистике* (по Scheel-u), Београд 1873. и *О статистици људства и морала* (по проф. Г. Шмолеру), Београд 1874.

У предговорима бројних публикација које је уредио изражавао је незадовољство због немарног односа државе према статистици. Иако су очекивања од статистичке службе у држави расла, број запослених у њој је током целог 19. века био мали и сводио се на неколико чиновника. Законски акти који су регулисали ту службу доношени су по узору на европске обрасце, али у пракси нису били доследно примењивани.⁵⁹ Приликом извођења пописа становништва и имовине, као и других статистичких мерења, није било довољно сарадње различитих органа државне власти, што је отежавало прикупљање података и умањивало њихову веродостојност. Статистички материјал, који је сакупљан у одређене сврхе и за чије су прикупљање издвајана значајна материјална средства, често је остајао неискоришћен. Тако су, на пример, три пописа становништва и имовине – 1834, 1862/63. и 1884. године, извршена ради переске реформе која је спроведена тек из трећег покушаја 1884. године.

Иако су декларативно истицали значај статистике, политичари су признавали да у пракси нису много користили њене резултате. На свечаној академији поводом 50-огодишњице рада Владимира Јакшића, његов некадашњи ученик на Лицеју, а потом и надређени министар – Чедомиљ Мијатовић, нашао је за сходно да изјави: „Данас могу да кажем да много жалим што нисам чешће по тим његовим лекцијама радио, и што, иако сам у Лицеју био добар ђак његов, у практичном раду као министар нисам оправдао његова очекивања.”⁶⁰ Илузије о брзом напретку државе и порасту општег благостања помоћу модерних техника управљања биле су распршене. Уместо напретка, Мијатовић је само могао да констатује да они, који се на министарским столицама смењују, раде „у погрешним правцима и да одлазећи са оних столица остављамо народ све сиромашнији”.⁶¹

⁵⁹ На пример, Законом о устројству званичне статистике из 1881. године предвиђено је оснивање Централног статистичког одбора као органа Управе званичне статистике. Тај одбор основан је тек 1888. године, види: *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године*, Статистика Краљевине Србије, III, Београд 1894, I.

⁶⁰ *Свечани састанак Српског научног друштва*, 299.

⁶¹ Исто, 306.

Aleksandra Vuletić

**STATISTICS IN THE SERVICE OF STATE GOVERNMENT
AND SOCIAL WELFARE (IN 19TH CENTURY SERBIA)**

Summary

In 19th century Europe, an efficient state administration implied the existence of statistical offices which conducted the collection and analysis of a large number of various data. The establishment and development of such an office in Serbia was mostly due to one person – Vladimir Jakšić (1824–1899). He studied political economy at the Universities of Tübingen and Heidelberg at the time when the enthusiasm for statistics was at its peak. He took a special interest in statistics while listening to lectures of Johannes Fallati, a leading academic statistician in Germany at the time. After he had completed his studies in 1847, Jakšić entered the civil service – first as a servant in the Ministry of Finance, then as a professor at the Liceum, and started to analyse and publish intensively various statistical data collected by the public administration. He was mainly interested in demographic data collected through censuses and registers of vital data, but also the data related to agriculture, livestock, industry and commerce.

Jakšić firmly believed statistics to be essential for practical administration and state modernisation. Therefore he proposed in 1850 to relevant authorities the establishment of a statistical office, but this suggestion was not accepted until 1862, when the National Statistics Office was set up within the Ministry of Finance. Jakšić was appointed head of the Office. At the time, his personnel consisted of only two civil servants. The following year, in 1863, the Office initiated the publication of the statistical edition titled "Državopis Srbije". Until 1894 twenty volumes of this series, containing various statistical data, were released. The publication of statistical material continued within the new edition "Statistika Kraljevine Srbije" and various other statistical editions and volumes which were printed intensively in the late 19th and early 20th century.

Jakšić strived to keep up with the current trends in European statistics. He therefore participated in many international statistical congresses (1857 in Vienna, 1863 in Berlin, 1867 in Florence, 1869 in the Hague, 1872 in St. Petersburg, 1876 in Pest etc.). The National Statistics Office was a member of the International Statistical Institute since its foundation in 1885. After

Summary

Jakšić's retirement in 1888, endeavours in the statistical domain were continued and further developed by Bogoljub Jovanović.

In spite of evident advancement in generating statistical knowledge, the initial idea of its practical use in political reasoning and social policy making was not accomplished. At the end of the 19th century, statistics served as representational rather than instrumental purposes of the state, offering more or less flattering visions of the nation rather than policy information.

Keywords: statistics, census, state, Vladimir Jakšić, Bogoljub Jovanović.